

ارزیابی عملکرد کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

۱۲۹

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / سال بیست و سوم / شماره ۸۹ / بهار ۱۴۰۲

محمد توحیدی*

مریم محمودی**

چکیده

کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار در راستای انجام وظایف خود، در حوزه‌های مختلف بازار سرمایه اسلامی از جمله انواع قراردادهای و ابزارهای مالی اسلامی اظهار نظر نموده و مصوبات متعددی ابلاغ کرده است. هیئت مدیره سازمان بورس و اوراق بهادار هم با رعایت مصوبات این کمیته، به تدوین مقررات و تنظیم دستورالعمل و اساسنامه‌های مربوطه با توجه به اهمیت نقش کمیته فقهی در رعایت موازین شرعی در قراردادهای، ابزارها و نهادهای مالی بازار سرمایه پرداخته است. در این پژوهش تلاش می‌شود عملکرد کمیته فقهی طبق وظایف و اختیارات محوله مورد ارزیابی و سنجش قرار گیرد. تحقیق حاضر پژوهشی کیفی است که از منظر هدف کاربردی و از منظر نحوه گردآوری داده‌ها، توصیفی-پیمایشی محسوب می‌شود. در این پژوهش ابتدا به روش اسنادی، کتب، مقالات، گزارش‌ها و سایر مستندات مرتبط با فعالیت‌های کمیته فقهی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته، سپس به روش میدانی و با توزیع پرسشنامه بین ۱۰ نفر از خبرگان مالی و فقهی آشنا با فعالیت‌های کمیته فقهی، عملکرد کمیته تخصصی فقهی در انجام وظایف مندرج در دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته فقهی، مورد ارزیابی

*. دانشیار گروه مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه السلام (نویسنده

مسئول). Email: tohidi@isu.ac.ir.

**دانش‌آموخته DBA، انجمن مالی اسلامی ایران، تهران، ایران.

قرار می‌گیرد. نتایج پژوهش نشان‌دهنده آن است که عملکرد کمیته فقهی در مواردی شامل «ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به منظور اطمینان از حسن اجرای آنها»، «همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی»، «همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی» و «همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی» مطلوب ارزیابی نشده است.

واژگان کلیدی: کمیته فقهی، نظارت شرعی، حاکمیت شرعی، بازار سرمایه.
طبقه‌بندی JEL: O16، Z12، G18.

مقدمه

سازمان بورس و اوراق بهادار به عنوان نهاد ناظر در بازار سرمایه، مسئولیت مستقیم نظارت بر فعالیت‌های نهادها، بورس‌ها و شرکت سپرده‌گذاری مرکزی اوراق بهادار و تسویه وجوه را بر عهده دارد که یکی از ابعاد نظارت، نظارت شرعی بر چنین فعالیت‌هایی است. با توجه به پویایی‌های بازار سرمایه در طراحی ابزارها و نهادهای مالی جدید، لزوم توجه به مسائل شرعی و اسلامی در ارکان مختلف بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران و لزوم سازگاری تمام سازوکارها و فعالیت‌های بازار با موازین شریعت، اهمیت نظارت شرعی در این حوزه بیش از پیش احساس می‌شود؛ لذا ایده تشکیل کمیته فقهی در بازار سرمایه مطرح گردید تا نظارت شرعی بر فعالیت‌های مختلف بازار سرمایه به صورت دقیق‌تر و شفاف‌تر صورت پذیرفته، نوآوری‌ها و طراحی‌های جدید بر اساس موازین فقهی مورد استفاده قرار گیرد. بیش از یک دهه از تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی می‌گذرد و تا کنون پژوهشی آسیب‌شناختی ناظر به عملکرد کمیته فقهی صورت پذیرفته است؛ بنابراین این پژوهش در صدد است به ارزیابی عملکرد این کمیته با تأکید بر وظایف و اختیارات مندرج در دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی مصوب ۱۳۸۵/۹/۸ هیئت مدیره سازمان بورس پردازد.

ساختار پژوهش بدین صورت است که ابتدا در مبانی نظری پژوهش ضمن واکاوی مفهوم نظارت شرعی، جایگاه و نقش کمیته فقهی در مؤسسات مالی اسلامی و همچنین در سازمان بورس و اوراق بهادار همراه با عملکرد این کمیته از منظر آمار و ارقام مورد بررسی قرار گرفت. پس از آن با استفاده از روش توصیفی-پیمایشی، برخی مصوبات کمیته فقهی از منظر

انجام وظایف محوله مندرج در دستورالعمل و فعالیت این کمیته مورد آزمون و ارزیابی دقیق قرار گرفت و در نهایت در بخش پایانی، نتیجه‌گیری، بیان پیشنهادهای و محدودیت‌های پژوهش عنوان گردید.

۱. پیشینه تحقیق

در این بخش مطالعات انجام‌شده ناظر به نظارت شرعی، آسیب‌شناسی نظارت شرعی و ارزیابی عملکرد کمیته‌های شرعی کشورهای مختلف به تفکیک داخلی و خارجی ارائه می‌شود:

الف) پیشینه داخلی

کاوند (۱۳۹۶) در گزارشی با عنوان «نقش شورای فقهی در بازار سرمایه اسلامی با تأکید بر شورای نظارت شرعی مالزی» پس از معرفی انواع کمیته‌های شرعی و مدل‌های آن در کشورهای مختلف به شورای مشورتی فقهی کمیسیون اوراق بهادار مالزی به طور خاص پرداخته است و در این راستا علاوه بر بیان دیدگاه سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی و هیئت خدمات مالی اسلامی در مورد شورای مشورتی فقهی، استانداردهای روش‌شناختی مورد استفاده در روند و فرایند تأیید شرعی را عنوان نموده است.

توحیدی و فتاحی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «استخراج مؤلفه‌های ارتقای نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران بر مبنای استانداردهای بین‌المللی» با استفاده از روش تحلیل مضمون، ضمن واکاوی مفهوم نظارت شرعی در ابعاد مختلف، به صورت خاص به بررسی نظارت شرعی بازارهای مالی کشورهای اسلامی و بازار سرمایه ج.ا.ا. پرداخته و استانداردهای بین‌المللی مالی اسلامی در زمینه نظارت شرعی را بررسی دقیق کرده‌اند و در نتیجه پنج مضمون فراگیر که عبارت‌اند از وظایف کمیته فقهی، ساختار و ماهیت کمیته فقهی، نظام نظارت شرعی، گزارش نظارت شرعی و نقش مؤسسه مالی اسلامی را احصا کرده‌اند که مؤلفه‌های اساسی در نظارت شرعی مطلوب محسوب می‌شوند و برای ارتقای نظارت شرعی در بازار سرمایه لازم است بدین مؤلفه‌ها توجه شود.

فتاحی و خدابخشیان (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «راهکارهای ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه ج.ا.ا.» بعد از بیان تعاریف نظارت و نظارت شرعی به بررسی تجارب کشورهای اسلامی، استانداردهای مالی اسلامی و پژوهش‌های مشابه در حوزه بانکداری اسلامی و با

اقدام به طراحی پرسشنامه و عرضه به گروه کانونی نتایجی را در خصوص صلاحیت فقهای کمیته فقهی، استقلال، وظایف و اختیارات، مدیریت تعارض منافع، ساختار بومی کمیته فقهی و مناسب با ابعاد سازمان، سازگاری با شریعت، دسترسی به اطلاعات و نظارت پیوسته حاصل نموده است.

حسینی، بابائی و قلیچ (۱۳۹۹) در مقاله‌ای پژوهشی با عنوان «بررسی ادراکات دانشگاهیان و شاغلان بازارهای مالی درباره رویه‌های حاکمیت شرعی» به این نتیجه رسیده‌اند که تفاوت معناداری بین دیدگاه‌های دانشگاهیان و شاغلان بازارهای مالی وجود ندارد؛ اما باید خاطر نشان کرد که یکی از مسائل تشکیل کمیته فقهی در مؤسسات مالی اسلامی کشور کمبود نیروی انسانی متخصص در حوزه مالی اسلامی است که این کمبود هر دو بعد کمیت و کیفیت را شامل می‌شود.

ب) پیشینه خارجی

فاروک و فاروق (Farook & Farooq, 2011) پژوهشی با عنوان «چالش‌های اجرای حاکمیت شرعی در مؤسسات مالی اسلامی» جهت ارائه راه حل‌های لازم به نهادهای مقررات‌گذار انجام دادند. در این پژوهش یکی از مهم‌ترین چالش‌های صنعت مالی اسلامی یعنی کمبود فقهای واجد شرایط بررسی شد. نتایج پژوهش حاکی از این بود که ایجاد مؤسسات آموزشی و ایجاد برنامه درسی مناسب جهت آموزش تخصصی اعضای کمیته فقهی و نیز تدوین استانداردها و رهنمودهای مقتضی توسط نهادهای مقررات‌گذار درباره صلاحیت اعضای کمیته فقهی می‌تواند سبب ارتقای جایگاه اعضای کمیته فقهی به عنوان مجریان رویه‌های حاکمیت شرعی شود.

گیتنبرگر (Gintzburger, 2015) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل روند جهانی بر کاربرد قراردادهای مالی اسلامی در مالزی و شورای همکاری خلیج فارس» به بررسی اثر چارچوب شریعت و کارکرد کمیته شرعی می‌پردازد و در ادامه نقش کمیته شرعی در مالزی و کشورهای شورای همکاری خلیج و بازارهای مالی را بررسی می‌کند.

هیلمی و حسان (Hilmy & Hassan, 2019) مقاله‌ای با عنوان «ساختار حاکمیت شرعی مؤسسات مالی اسلامی در سریلانکا» تهیه کردند. روش مورد استفاده در این مطالعه روش

کیفی است و داده‌ها با استفاده از مصاحبه جمع‌آوری گردیده است. یافته‌های حاصل از انجام این مطالعه نشان داد که در مقایسه با چارچوب بین‌المللی، در رویه‌های حاکمیت شرعی مؤسسات مالی اسلامی در سریلانکا به‌ویژه از نظر ساختار و فرایند، شکاف‌ها و کاستی‌هایی وجود دارد.

اسلام و وویان (Islam & Bhuiyan, 2021) در مقاله‌ای تحت عنوان «عوامل تعیین‌کننده

۱۳۳
فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / ارزیابی عملکرد عملیاتی کمیته تخصصی فقهی سازمان ...

اثربخشی شریعت داخلی: شواهدی از بانک‌های اسلامی در بنگلادش» به بررسی عواملی که ممکن است بر اثربخشی سیستم داخلی مبتنی بر شریعت تأثیر بگذارد، پرداخت و دریافت که استقلال کاری حسابرس، سطح شایستگی و عملکرد کلی کار به طور قابل توجهی در این اثربخشی نقش دارد. برای داشتن یک سیستم حسابرسی مؤثر در مؤسسات مالی شرعی، حسابرسان شرعی باید کاملاً اختیار داشته باشند تا بتوانند به طور مستقل و بدون تجربه هیچ گونه دخالت داخلی یا خارجی، حسابرسی را انجام دهند. از آنجا که صلاحیت و عملکرد حسابرسان بر اثربخشی سیستم حسابرسی داخلی مبتنی بر شریعت تأثیر می‌گذارد، کمیته مدیریت بانک‌های اسلامی باید به طور مستمر آموزش‌های لازم و مرتبط را ارائه دهد و کارگاه‌های آموزشی را برای ارتقای سطح شایستگی و عملکرد کاری حسابرسان شرعی برگزار کند.

نیفر، صالحی و جربوی (Neifar, Salhi & Jarboui, 2020) در مقاله‌ای با عنوان «نقش تعدیل‌کننده هیئت نظارت بر رابطه بین اثربخشی هیئت مدیره، شفافیت ریسک عملیاتی و عملکرد بانک» به بررسی تعیین تأثیر اثربخشی هیئت مدیره (BE) بر عملکرد مالی و افشای ریسک عملیاتی (OR) و تأثیر متقابل کیفیت هیئت نظارت شرعی بانک (SSB) با اصول دینی و اخلاقی پرداخته‌اند. این پژوهش حاصل جمع‌آوری گزارش‌های مالی سالانه ۲۵ بانک اسلامی (IBs) در کشورهای شورای همکاری خلیج فارس طی سال‌های ۲۰۰۸-۲۰۱۷ می‌باشد. یافته اصلی این مطالعه مربوط به اثر تعدیل‌کننده مثبت کیفیت SSB بر رابطه بین عملکرد OR و BE مربوط می‌شود. به نظر می‌رسد این نتیجه نشان می‌دهد در سطح بالایی از کیفیت SSB، حتی زمانی که عملکرد افزایش می‌یابد، IBs برای اطلاع‌دادن به سهامداران در مورد وضعیت واقعی بانک با افشای OR مطابقت می‌کنند. پیامدهای عملی و یافته‌های

این تحقیق از ذی‌نفعان و سیاست‌گذاران حمایت می‌کند تا فشار بیشتری بر IBs وارد کنند تا کیفیت ساختار SSB خود را بهبود بخشند.

همان‌طور که ملاحظه می‌گردد، علی‌رغم پژوهش‌های متعددی که ناظر به ارزیابی عملکرد و اثربخشی کمیته‌های شرعی در کشورهای مختلف صورت پذیرفته است، تا کنون در ایران پژوهشی به صورت خاص به آسیب‌شناسی نظارت شرعی در بازار سرمایه و ارزیابی عملکرد کمیته فقهی بازار سرمایه نپرداخته است که در پژوهش حاضر این مهم محقق خواهد شد.

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. تعریف حاکمیت شرعی و نظارت شرعی

حاکمیت شرعی، سیستم حاکمیت شرکتی اسلامی است که جهت حصول اطمینان از انطباق فعالیت‌های مؤسسات مالی اسلامی با قوانین شرعی طراحی شده است. این حاکمیت ابزار اصلی اطمینان‌بخشی به اجرای قوانین شرعی و نظارت بر عملکرد مؤسسات مالی اسلامی است که به طور پیوسته انطباق شرعی را در این مؤسسات تضمین می‌کند و همین امر می‌تواند عدالت و رفاه اجتماعی را در پی داشته باشد. مؤسسات مالی اسلامی وظیفه دارند نسبت به انطباق همه محصولات، ابزارها، عملیات، رویه‌ها و مدیریت خود با اصول شرعی اطمینان حاصل کنند که این مهم با ایجاد چارچوب حاکمیت شرعی مناسب محقق می‌شود؛ بنابراین نظارت شرعی نقش اساسی را در اداره مؤسسات مالی ایفا می‌کند و یکی از مهم‌ترین اجزای سیستم حاکمیت شرعی محسوب می‌شود که توسط کمیته فقهی انجام می‌پذیرد.

از آنجا که لازم است مؤسسات مالی اسلامی و بانک‌ها به صورت ویژه باشند و مقام ناظر وظیفه دارد همواره وجود این ویژگی‌ها را ارزیابی و پایش کند، طبیعی است نظارت بر مؤسسات مالی اسلامی از جمله بازار سرمایه اسلامی، از موارد مهم قلمداد شود. بدین منظور نظارت شرعی را در مفهوم مالی و بر اساس تعریف سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) می‌توان به این ترتیب تعریف نمود:

«نظارت شرعی تمام اقدام‌های احتیاطی و نظارتی به منظور انطباق فعالیت‌های مؤسسات مالی اسلامی یا بانک با اصول و قوانین شریعت مقدس اسلام است. هدف از این نظارت

سرانجام دست‌یابی به اقدام‌ها، فعالیت‌ها، تدبیرها، اصول و روش‌هایی است که به وسیله آنها بتوان ریسک شریعت در یک مؤسسه مالی یا بانک اسلامی (به طور خاص) و نظام بانکی (به طور عام) را حداقل کرد».

طبق تعریف هیئت خدمات مالی اسلامی (Islamic Financial Services Board) نیز «سیستم حاکمیت (نظارت) شریعت» به مجموعه ترتیبات سازمانی و نهادی مربوط می‌شود که از طریق آنها یک نهاد ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی اطمینان حاصل می‌کند که در ورای هر یک از ساختارهای عنوان‌شده در ذیل، یک نظارت شرعی به شکل مؤثر و مستقل وجود دارد:

- صدور آراء، تصمیم‌ها و راه‌حل‌های شرعی مرتبط.

- انتشار اطلاعات در خصوص راه‌حل‌های شرعی برای کارکنان عملیاتی نهاد ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی که بر سازگاری عملیات و معاملات نهاد با مصوبات کمیته شریعت نظارت می‌کنند.

- بررسی و حسابرسی داخلی انطباق با شریعت برای بررسی این موضوع که این سازگاری و تطابق رضایت‌بخش بوده، هر مورد مغایر با شریعت ثبت و گزارش شده و تا حد امکان تصحیح می‌شود.

- حسابرسی سالانه انطباق با شریعت برای تأیید اینکه حسابرسی و بازبینی شرعی داخلی دقیقاً صورت پذیرفته و یافته‌ها و نتایج آن توسط کمیته فقهی مورد توجه قرار گرفته است.

۲-۲. جایگاه و نقش کمیته فقهی در مؤسسات مالی اسلامی

طبق استاندارد حاکمیتی شماره ۱ سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI) کمیته فقهی مجموعه‌ای متشکل از فقها و متخصصان فقه کسب و کار اسلامی است که مسئولیت اصلی آنها راهنمایی و نظارت بر فعالیت مؤسسات مالی اسلامی است. هدف از تشکیل کمیته فقهی این است که اطمینان حاصل شود مؤسسات مالی اسلامی مطابق با قوانین و اصول شرعی عمل می‌کنند (AAOIFI, 2005, p.4). به طور مشابه هیئت خدمات

مالی اسلامی نیز کمیته فقهی را گروهی متشکل از فقها می‌داند که هدف آنها ارائه خدمات تخصصی شرعی است و به عنوان مشاور در مؤسسات مالی اسلامی فعالیت می‌کنند (IFSB, 2009, p.1). مهم‌ترین عنصر حاکمیت شرعی فرایند آن است. این فرایند عملکردهای مفید کمیته فقهی را به عنوان بخشی حیاتی از حاکمیت شرکتی نشان می‌دهد و شامل ساختار کمیته فقهی، انتصاب، ترکیب، صلاحیت‌ها، فرایند انطباق شرعی، حسابرسی شرعی و گزارش شرعی است (Malkawi, 2013, p.560) که در ادامه تشریح می‌شود:

الف) ساختار کمیته فقهی: در یک تقسیم‌بندی کمیته‌های فقهی در سه گروه طبقه‌بندی می‌شوند: (۱) کمیته‌های فقهی که اعضای آنها فقها هستند. (۲) دپارتمان شرعی درون سازمانی که متشکل از کارشناسان امور شرعی است. (۳) کمیته‌های فقهی که افرادی غیر از فقها مجاز به عضویت در آن هستند، مانند بانک مرکزی پاکستان (SBP) و بانک مرکزی مالزی (BNM). در طبقه‌بندی دیگر کمیته‌های فقهی به دو گروه درون سازمانی و برون سازمانی تقسیم می‌شوند. کمیته فقهی درون سازمانی متداول‌ترین مدل است که در آن مؤسسات مالی اسلامی موظف به تشکیل کمیته فقهی بر اساس مفاد اساسنامه خود هستند. ساختار این کمیته‌ها در مؤسسات مختلف متفاوت است. هدف از تشکیل کمیته فقهی که در اساسنامه ذکر شده است، ماهیت ساختار اداره آن را تعیین می‌کند (Hasan, 2011, p.83). گروه دوم شامل کمیته‌های فقهی برون سازمانی در سطح ملی، بین‌المللی و افراد یا مؤسسه‌ای است که خدمات مشاوره شرعی ارائه می‌کنند. در سطح ملی کمیته‌های فقهی توسط دولت‌های مربوطه در سطح بانک مرکزی یا کمیسیون اوراق بهادار تشکیل می‌شود. این کمیته‌ها بالاترین مقام شرعی در مؤسسات مالی اسلامی هستند و تصمیمات آنها قطعی و لازم‌الاجراست. کمیته‌های بین‌المللی فقهی معمولاً سازمان‌های مستقلی هستند یا با همکاری متقابل چندین کشور مسلمان ایجاد شده‌اند؛ مانند سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی، بانک توسعه اسلامی (IDB) و... (Malkawi, 2013, p.554).

ب) **انتصاب:** اعضای کمیته فقهی معمولاً توسط سهامداران در مجمع عمومی عادی سالیانه یا توسط هیئت مدیره شرکت تعیین می شوند؛ اما به طور کلی هیچ استاندارد یکسانی در مورد روش انتصاب کمیته فقهی وجود ندارد (Hasan, 2011, p.93).

ج) **ترکیب:** ترکیب کمیته فقهی در مؤسسات مالی اسلامی متفاوت است. تعداد اعضای کمیته فقهی در بسیاری از مؤسسات مالی اسلامی بین سه تا شش نفر است. سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی، حداقل تعداد اعضای کمیته فقهی را سه نفر تعیین کرده است (Malkawi, 2013, p.560).

د) **صلاحیت‌ها:** افراد واجد شرایط برای عضویت در کمیته فقهی کسانی هستند که دارای تخصص لازم در شریعت و قانون به‌ویژه فقه معاملات و اصول فقه باشند. دلیل این تأکید آن است که کمیته فقهی بیشتر به مسائل مربوط به معاملات می‌پردازند. با وجود این، استانداردهای حاکمیتی سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی و استاندارد شماره ۱۰ هیئت خدمات مالی اسلامی انتصاب شخصی را که در فقه معاملات تخصص ندارد، جهت عضویت در کمیته فقهی مجاز دانسته است که علت آن تقویت توانایی این کمیته در زمینه بررسی و درک امور مالی مربوطه است (Hasan, 2011, p.95).

هـ) **فرایند انطباق شرعی:** هر مؤسسه مالی اسلامی فرایندهای خاص خود را برای سیستم حاکمیت شرعی دارد. معمولاً دبیرخانه تخصصی برای سازماندهی و رسیدگی به امور شرعی تشکیل می‌شود. کارهای دفتری و اداری مربوط به کمیته فقهی که باید در جلسه کمیته فقهی ارائه شود، عمدتاً توسط رئیس دبیرخانه رسیدگی می‌شود. جلسات کمیته فقهی بسته به نیازهای مؤسسه معمولاً هفتگی و ماهانه تشکیل می‌شود. اعضای کمیته فقهی کلیه مدارک مربوطه را حداقل یک هفته قبل از تاریخ جلسه از مؤسسات مالی اسلامی دریافت خواهند کرد و برای خواندن و مطالعه اسناد به آنها فرصت کافی داده می‌شود. جلسات به ریاست رئیس کمیته فقهی برگزار می‌شود و

تصمیمات باید با اکثریت ساده اتخاذ شود و این مورد بیشتر در مورد انتشار صکوک توسط مؤسسات مالی اسلامی بین‌المللی صادق است (Ibid, pp.94-96).

(و) **حسابرسی شرعی**: مؤسسات مالی اسلامی باید فرایند حسابرسی شرعی را برای حصول اطمینان از انطباق کلیه معاملات با اصول شرعی انجام دهند (Malkawi, 2013, p.500).

(ز) **گزارش انطباق شرعی**: کمیته فقهی موظف است گزارش سالیانه خود را به هیئت مدیره مؤسسات مالی اسلامی ارائه دهد. گزارش سالانه کمیته فقهی شامل اطلاعاتی درباره وظایف و خدمات ارائه شده به مؤسسات مالی اسلامی مربوطه، صدور فتوا، فعالیت‌های کمیته فقهی و بیانیه انطباق شرعی است. استاندارد شرعی سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی نیز مؤسسات مالی اسلامی را ملزم می‌کند گزارش شرعی را با رعایت رهنمودهای خاصی تهیه کنند. قالب و محتوای گزارش‌های شرعی در مؤسسات مالی اسلامی مختلف است (Malkawi, 2013, p.562).

۲-۳. کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار (تاریخچه، مأموریت، وظایف و...)

به استناد بند (۱۳) ماده (۷) قانون بازار اوراق بهادار و همچنین تشکیلات مصوب ۸/۹/۸۵ هیئت وزیران در خصوص تشکیل کمیته‌های تخصصی هیئت مدیره، دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی در تاریخ ۱۳۸۶/۲/۲۳ به تصویب رسید و کمیته فقهی مأموریت یافت به بررسی و ارائه نظر شرعی راجع به ابزارها، بازارها و نهادهای مالی در بازارهای مالی کشور پرداخته، نظرات و پیشنهادهای اصلاحی لازم را ارائه دهد (موسویان و میثمی، ۱۳۹۳، ص ۸۱-۸۴). یادآوری می‌گردد کمیته فقهی زیر نظر سازمان فعالیت می‌کند و دبیرخانه آن در مدیریت پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی سازمان تشکیل می‌شود. اعضای کمیته فقهی هشت نفرند که به شرح زیر انتخاب می‌شوند (دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته فقهی، ۱۳۸۶):

- ۱) پنج نفر فقیه (مجتهد متجزی) صاحب نظر در مسائل بازار سرمایه به تصویب هیئت مدیره؛
- ۲) یک نفر متخصص مالی با تعیین رئیس سازمان؛
- ۳) یک نفر حقوق دان آشنا با بازار سرمایه با تعیین رئیس سازمان؛
- ۴) یک نفر اقتصاددان آشنا با بازار سرمایه با تعیین رئیس سازمان.

کمیته فقهی در راستای مأموریت خود، وظایف و اختیاراتی نیز داراست که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌گردد (همان):

- ۱) ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و بازارهای خارج از بورس از دیدگاه فقهی؛
- ۲) بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارائه راه‌حل‌های مناسب؛
- ۳) ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به منظور اطمینان از حسن اجرای آنها؛
- ۴) طراحی ابزارهای مالی اسلامی برای بازار سرمایه کشور و پیشنهاد آن به هیئت مدیره سازمان؛
- ۵) همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی؛
- ۶) همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی؛
- ۷) همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی؛
- ۸) بررسی ابعاد فقهی مسائل بازار سرمایه؛
- ۹) انجام سایر موارد ارجاعی سازمان در راستای مأموریت کمیته.

۲-۴. فرایند نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران

فرایند تصمیم‌گیری کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار شامل یک چرخه کاری و تحقیقاتی است که بر مبنای آن زوایای مختلف موضوع تبیین می‌گردد و بعد از

شناسایی ابعاد مختلف عملیاتی موضوع، زوایای علمی و فقهی آن بررسی و استخراج می‌شود. می‌توان اظهار داشت که بر مبنای رویه‌ای که تا کنون در کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار رایج بوده، این فرایند مطابق مراحل ذیل است:

الف) مرحله نخست: ارائه طرح اولیه موضوع

در این مرحله، موضوع درخواستی به دبیرخانه کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار ارائه می‌شود. موضوعاتی را که در اختیار کمیته قرار می‌گیرد، می‌توان در دو دسته ذیل طبقه‌بندی کرد:

- ۱) درخواست طرح موضوعات جدید: این موضوعات ناظر به ارائه طرح‌های جدید جهت عملیاتی شدن در بازار سرمایه‌اند.
- ۲) درخواست ایجاد اصلاحات در فرایندهای موجود: این موضوعات ناظر به اصلاح در فرایندهای موجودند.

ب) مرحله دوم: بررسی سوابق فقهی موضوع

در مرحله دوم در فرایند تصمیم‌گیری، سوابق فقهی مرتبط با موضوع شناسایی و تدوین می‌شود. این سوابق را می‌توان در سه دسته به شرح ذیل طبقه‌بندی کرد:

- ۱) تدوین استفتائات مربوطه: در مورد برخی موضوعات، استفتائاتی که از دفاتر مراجع عظام تقلید در خصوص موضوعات مشابه انجام شده است، گردآوری می‌شود. چنانچه استفتا در این خصوص یافت نشود، حسب مورد سعی می‌شود از دفاتر مراجع استفتا صورت گیرد. در این خصوص دو رویه وجود دارد:

- استفتای قبلی در خصوص موضوعات مشابه وجود دارد که در این صورت دیدگاه مراجع عظام تقلید در تدوین مصوبه کمیته فقهی مد نظر قرار می‌گیرد.

- استفتای قبلی در خصوص موضوعات مشابه وجود ندارد که در این صورت دفتر مطالعات کاربردی مالی که در شهر قم مستقر است، استفتائات مربوطه را تنظیم می‌کند.

(۲) بررسی مصوبات قبلی کمیته فقهی: در خصوص موضوعاتی که قبلاً در کمیته فقهی طرح شده است و مصوبه قبلی وجود دارد، این مصوبه و سایر متون مربوطه مد نظر قرار می‌گیرد.

(۳) بررسی مقالات و تحقیقات صورت گرفته: در این وضعیت غالباً سوابق تحقیقاتی که در برخی موضوعات، محققان و کارشناسان تحقیقاتی، قبلاً نگاشته‌اند، مد نظر کمیته فقهی قرار می‌گیرد.

ج) مرحله سوم: موضوع شناسی جهت تبیین ابعاد مسئله

در ادامه کار کارشناسی مربوط به موضوع شناسی، گزارش‌هایی در این خصوص آماده می‌شود. در این مرحله، به صورت عمده دو کار اصلی صورت می‌گیرد که عبارت‌اند از: (۱) تهیه پرونده علمی: در ادامه بررسی ابعاد فقهی موضوعات، گزارش کارشناسی در خصوص شناسایی ابعاد مالی، فقهی و حقوقی موضوعات توسط کارشناسان مرکز پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی صورت گرفته و در سایت مرکز پژوهش به آدرس www.rdis.ir قابل دسترس خواهد بود.

(۲) تهیه و تدوین اطلاعات جهت ارائه: در گام بعدی، اطلاعات مربوط به موضوع خاص درخواستی با تأکید بر ابعاد اجرایی موضوع شناسی جهت طرح در کمیته فقهی تدوین می‌شود.

د) مرحله چهارم: اخذ نظر کارگروه بازار سرمایه اسلامی قم

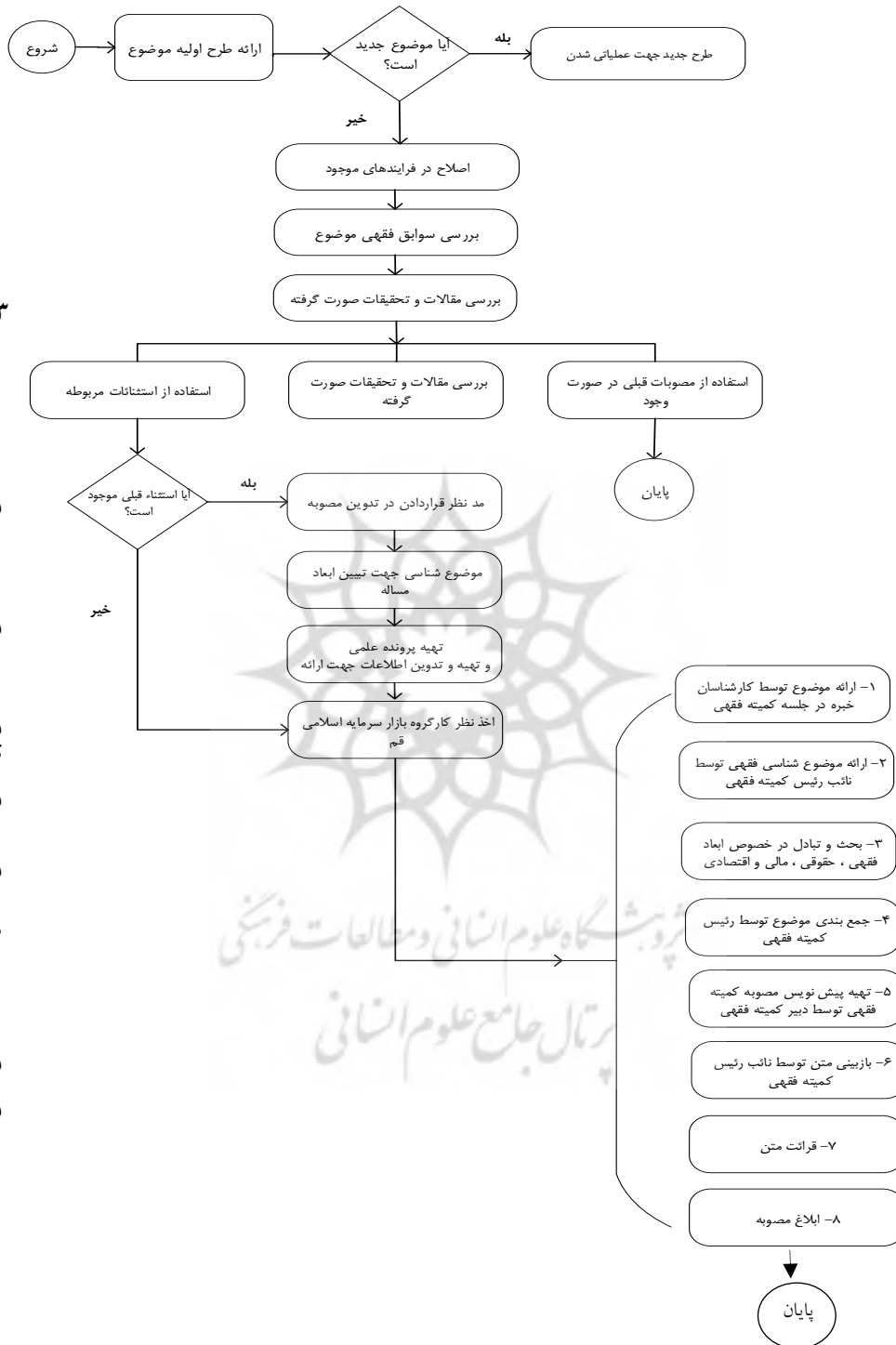
کارگروه بازار سرمایه اسلامی وظیفه دارد در خصوص موضوعاتی که جهت طرح بحث و ارائه مصوبه به کمیته فقهی ارجاع می‌شود، اظهار نظر نماید. نظرات تخصصی در راستای

موضوع‌شناسی و اراده حکم فقهی است که قبل از تنظیم مصوبه کمیته فقهی در اختیار این کمیته قرار می‌گیرد.

هـ) مرحله پنجم: طرح موضوع در کمیته فقهی و تهیه مصوبه و ابلاغ آن

در مرحله پنجم، موضوع درخواستی در کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار طرح می‌شود. در ادامه فرایند نظارت شرعی در بازار سرمایه در **Error! Reference source not found.** نمایش داده شده است. ۱۴۲

نمودار ۱. فرایند نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران

۲-۵. عملکرد کمیته فقهی از منظر آمار و ارقام (اردیبهشت ۱۳۸۶ تا آذر ۱۴۰۰)

جدول ۱ آمار تعداد جلسات برگزار شده کمیته فقهی و وضعیت مصوبات کمیته را از اردیبهشت ماه ۱۳۸۶ تا آذرماه ۱۴۰۰ نشان می‌دهد. کمیته فقهی در ۲۴۰ جلسه برگزار شده ۱۱۳ مصوبه داشته که ۳۵ درصد مصوبات دارای دستورالعمل بوده و ۵۶ درصد مصوبات به مرحله اجرا رسیده است.

جدول ۱. آمار جلسات و مصوبات کمیته فقهی

تعداد کل مصوبات کمیته فقهی	تعداد جلسات کمیته فقهی	میانگین مصوبات سالانه کمیته فقهی	نسبت تعداد مصوبات / تعداد جلسات کمیته فقهی	تعداد (درصد) مصوبات دارای دستورالعمل	تعداد (درصد) مصوبات اجرا شده
۱۱۳	۲۴۰	۷	٪۴۷	٪۳۵	٪۵۶

به دلیل وجود تنوع زیاد در ابزارها و نهادهای مالی، مصوبات کمیته در چهار دسته ابزارهای تأمین مالی اسلامی، ابزارهای مشتقه اسلامی، قراردادهای مالی اسلامی و نهادهای مالی اسلامی تقسیم می‌شود.

در جدول ۲ به تعداد مصوبات در هر دسته و در نهایت تعداد مصوبات دارای دستورالعمل و مصوبات اجرایی شده، اشاره شده است.

جدول ۲. دسته‌بندی مصوبات کمیته فقهی

دسته بندی موضوعی	تعداد مصوبات	تعداد مصوبات دارای دستورالعمل	تعداد مصوبات اجرایی شده
ابزارهای تأمین مالی اسلامی	۷۲	۲۳	۴۴
ابزارهای مشتقه اسلامی	۱۴	۴	۹
قراردادهای مالی اسلامی	۸	۲	۵
نهادهای مالی اسلامی	۱۹	۱۱	۶

• لازم است یادآوری شود تعدادی از مصوبات هم دارای دستورالعمل می‌باشند و هم اجرایی شده و برخی در حد مصوبه باقی مانده‌اند.

همچنین گستره موضوعی مصوبات کمیته فقهی ذیل چهار دسته پیش‌گفته در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳. گستره موضوعی مصوبات کمیته فقهی

دسته‌بندی مصوبات	عناوین و موضوعات مصوبات
ابزارهای تأمین مالی اسلامی	<ul style="list-style-type: none"> • اوراق اجاره • اوراق مرابحه • اوراق استصناع • اوراق سلف • اوراق منفعت • اوراق جعاله • اوراق مضاربه • اوراق وقف • اوراق قرض الحسنه • گواهی سرمایه‌گذاری خودرو • معامله حق تقدم تسهیلات قرض الحسنه
ابزارهای مشتقه اسلامی	<ul style="list-style-type: none"> • قراردادهای آتی کالا • قراردادهای آتی سهام • قراردادهای آتی نرخ ارز
قراردادهای مالی اسلامی	<ul style="list-style-type: none"> • فروش استقراضی سهام • معاملات سلف موازی • وقف سهام • قرارداد خرید اعتباری سهام
نهادهای مالی اسلامی	<ul style="list-style-type: none"> • صندوق زمین و ساختمان • صندوق پروژه • صندوق سرمایه‌گذاری طلا • صندوق ارزی • صندوق تضمین تسویه وجوه • بازار دارایی‌های فکری • ضمانت واحد سرمایه‌گذاری • صندوق توسط مالک آن

۱۴۵

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / ارزیابی عملکرد کمیته تخصصی فقهی سازمان ::

۳. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از منظر هدف کاربردی و از منظر ماهیت و روش توصیفی-پیمایشی محسوب می‌شود. در این پژوهش ابتدا به روش اسنادی و با بررسی و مطالعه منابع مختلف از جمله گزارش‌ها، دستورالعمل‌ها، مصوبات و... اطلاعاتی کلی در مورد عملکرد ۱۰ ساله کمیته فقهی سازمان شامل تعداد جلسات برگزار شده، تعداد مصوبات، تعداد مصوبات دارای دستورالعمل، تعداد مصوبات اجرایی شده و... ارائه شده است. در مرحله بعد، پرسشنامه‌ای جهت سنجش ارزیابی عملکرد کمیته فقهی طراحی شده و روایی و پایایی آن مورد بررسی قرار گرفت.

سؤالات پرسشنامه در دو بخش تنظیم شد که بخش اول به سؤالات جمعیت‌شناختی و بخش دوم به سؤالات تخصصی در ارتباط با موضوع پژوهش اختصاص یافت. به علاوه سؤالات پرسشنامه در بخش تخصصی با طیف پنج درجه‌ای لیکرت (از کاملاً مخالف = ۵ تا کاملاً موافق = ۱) ارائه شده است. سپس از بین تمام مسئولان و افرادی که به صورت مستقیم و غیر مستقیم با کمیته فقهی و مصوبات آن در ارتباط بوده‌اند و در جلسات کمیته فقهی حضور نسبتاً مستمر داشته، به صورت هدف‌مند نمونه ۱۰ نفری انتخاب شده و پرسشنامه میان آنان توزیع گردید. سپس با استفاده از آزمون ناپارامتریک کای دو نتایج پرسشنامه تجزیه و تحلیل گردید. قبل از به‌کارگیری ابزارهای اندازه‌گیری لازم است نسبت به روایی (Validity) و معتربودن آنها اطمینان حاصل شود. منظور از روایی این است که مقیاس یا محتوای ابزار یا سؤالات مندرج در ابزار دقیقاً متغیرها و موضوع مورد مطالعه را بسنجد؛ یعنی هم داده‌های گردآوری شده از طریق ابزار مازاد بر نیاز تحقیق نباشد و هم اینکه بخشی از داده‌های مورد نیاز در رابطه با سنجش متغیرها در محتوای ابزار حذف نشده باشد یا به عبارت دیگر عین واقعیت را به‌خوبی نشان دهد. در پژوهش حاضر جهت اطمینان از روایی پرسشنامه از روایی محتوایی (Content Validity) استفاده شد. به این منظور پرسشنامه اولیه قبل از توزیع در اختیار تعدادی از متخصصان و صاحب‌نظران حوزه مالی اسلامی قرار گرفت و اصلاحات پیشنهادی آنها در پرسشنامه اعمال گردید. پس از تأیید اعتبار پرسشنامه توسط خبرگان دانشگاهی و حرفه‌ای، تعداد ۱۰ پرسشنامه به طور کامل جمع‌آوری گردید. پایایی (Reliability) یکی دیگر از ویژگی‌های فنی ابزار اندازه‌گیری است و از آن به دقت و اعتمادپذیری نیز تعبیر می‌شود. پایایی عبارت است از اینکه اگر یک وسیله اندازه‌گیری که برای سنجش متغیر و صفتی ساخته شده، در شرایط مشابه در زمان و مکان دیگر مورد استفاده قرار گیرد، نتایج مشابهی از آن حاصل شود؛ به عبارت دیگر ابزار پایا ابزاری است که از خاصیت تکرارپذیری و سنجش نتایج یکسان برخوردار باشد. در این پژوهش برای سنجش ضریب پایایی پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. گفته می‌شود اگر ضریب آلفا بیشتر از ۰/۷ باشد، آزمون از پایایی قابل قبولی برخوردار است. مقدار ضریب آلفای کرونباخ در پژوهش حاضر برابر ۰/۸۶ است و نشان می‌دهد پرسشنامه از پایایی قابل قبولی برخوردار است. پس از جمع‌آوری پرسشنامه‌ها، داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS در دو بخش توصیفی و استنباطی تجزیه و

تحلیل آماری شد. در بخش توصیفی ویژگی‌های جمعیت شناختی افراد نمونه و آماره‌های توصیفی مربوط به پاسخ‌ها بررسی شد. در بخش تحلیل استنباطی نیز پس از انجام آزمون‌های نرمال بودن داده‌ها فرضیه‌های پژوهش آزمون شد.

فرضیه‌های پژوهش

همان طور که اشاره شد، در ماده ۱۰ دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته تخصصی فقهی، وظایف و اختیارات کمیته فقهی در نه محور ذکر شده است (دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته فقهی، ۱۳۸۶). در راستای ارزیابی تحقق این وظایف، متناظر با هر وظیفه یک فرضیه و در مجموع نه فرضیه تعریف شده است که عبارت‌اند از:

- **فرضیه ۱:** عملکرد کمیته فقهی در «بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارائه راه حل‌های مناسب» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.
- **فرضیه ۲:** عملکرد کمیته فقهی در «ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و بازارهای خارج از بورس از دیدگاه فقهی» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.
- **فرضیه ۳:** عملکرد کمیته فقهی در «ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به منظور اطمینان از حسن اجرای آنها» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.
- **فرضیه ۴:** عملکرد کمیته فقهی در «طراحی ابزارهای مالی اسلامی برای بازار سرمایه کشور و پیشنهاد آن به هیئت‌مدیره سازمان» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.
- **فرضیه ۵:** عملکرد کمیته فقهی در «همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

- **فرضیه ۶:** عملکرد کمیته فقهی در «همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.
- **فرضیه ۷:** عملکرد کمیته فقهی در «همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.
- **فرضیه ۸:** عملکرد کمیته فقهی در «بررسی ابعاد فقهی مسائل بازار سرمایه» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.
- **فرضیه ۹:** عملکرد کمیته فقهی در «انجام سایر موارد ارجاعی سازمان در راستای مأموریت کمیته» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

۴. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش در دو بخش آمار توصیفی و آمار استنباطی تشریح خواهد شد.

۴-۱. آمار توصیفی

در این بخش آمار توصیفی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی افراد نمونه و آماره‌های توصیفی مربوط به فرضیه‌ها بررسی شد. آماره‌های توصیفی جمعیت‌شناختی در جدول ۴ آمده است. بر اساس این جدول توزیع سطح تحصیلات بیانگر این است که ۷۰ درصد (۷ نفر) افراد مورد مطالعه تحصیلات دکتری داشتند. به علاوه ۷۰ درصد (۷ نفر) نیز بیش از ۱۰ سال سابقه کاری داشتند. همچنین در جدول زیر آمار توصیفی فرضیه‌های پژوهش ذکر شده است.

جدول ۴: آمار توصیفی متغیرهای جمعیت‌شناختی

متغیر	فراوانی	درصد
تحصیلات	دکتری	۷۰
	فوق لیسانس	۳۰
سابقه کاری	بیش از ۲۰ سال	۲۰
	بین ۱۰ تا ۲۰ سال	۵۰
	کمتر از ۱۰ سال	۳۰

جدول ۵: آمار توصیفی سؤالات مورد تحقیق

انحراف استاندارد	میانگین	بیشترین مقدار	کمترین مقدار	سؤال مورد تحقیق
۰,۴۸۳	۱,۳	۲	۱	میزان آشنایی با فعالیت‌های کمیته فقهی
۰,۵۶۷	۱,۹	۳	۱	عملکرد کمیته فقهی بر «بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارائه راه‌حلهای مناسب»
۰,۴۸۳	۱,۷	۲	۱	عملکرد کمیته فقهی بر «ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و بازارهای خارج از بورس از دیدگاه فقهی»
۱,۰۳۲	۳,۲	۴	۱	عملکرد کمیته فقهی بر «ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به‌منظور اطمینان از حسن اجرای آنها»
۰,۷۰۷	۲,۵	۴	۲	عملکرد کمیته فقهی بر «طراحی ابزارهای مالی اسلامی برای بازار سرمایه کشور و پیشنهاد آن به هیئت‌مدیره سازمان»
۰,۵۲۷	۳,۵	۴	۳	عملکرد کمیته فقهی بر «همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی»
۱,۰۵۹	۳,۷	۵	۲	عملکرد کمیته فقهی بر «همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی»
۰,۸۴۳	۳,۴	۵	۲	عملکرد کمیته فقهی بر «همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی»
۰,۹۴۸	۲,۳	۴	۱	عملکرد کمیته فقهی بر «بررسی ابعاد فقهی مسائل بازار سرمایه»
۰,۶۶۶	۲	۳	۱	عملکرد کمیته فقهی بر «انجام سایر موارد ارجاعی سازمان در راستای مأموریت کمیته»

۴-۲. آمار استنباطی

در این بخش پس از انجام آزمون‌های نرمال‌بودن داده‌ها، فرضیه‌های پژوهش آزمون شدند.

۴-۲-۱. آزمون نرمال‌بودن داده‌ها

جهت بررسی نرمال‌بودن داده‌ها از آزمون کولموگروف اسمیرنوف استفاده شده است که نتایج آن در جدول (۳) گزارش شده است. نتایج این جدول حاکی از آن است که هیچ کدام از

سؤالات از توزیع نرمال پیروی نمی‌کند؛ چراکه مقدار sig در همه موارد کمتر از ۰۰۵ صدم به دست آمده است و این یعنی فرض نرمال بودن برای آنها رد می‌شود؛ لذا برای استنباط باید از آزمون‌های ناپارامتری معادل استفاده شود.

جدول ۶: بررسی نرمال بودن سؤالات مورد تحقیق با آزمون کولموگف-اسمیرنوف

سؤال	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Q10
سطح معناداری	<.001	<.001	<.001	0.025	<.001	0.003	0.009	0.023	0.008	0.011

۴-۲-۲. آزمون فرضیه‌های پژوهش

جهت آزمون فرضیه‌های پژوهش با توجه به نرمال نبودن توزیع داده‌ها در این فرضیه‌ها از روش ناپارامتری آزمون کای اسکوئر (Chi-square) - که از آن به عنوان آزمون کای دو نیز نام برده می‌شود- استفاده شد که نتایج آن در جدول (۴) ارائه شده است. هدف اصلی آزمون کای اسکوئر، مقایسه فراوانی‌های مشاهده شده با فراوانی‌های مورد انتظار به‌ویژه از طریق مقادیر و فراوانی‌های باقی مانده است. به عبارت دیگر این آزمون از طریق مقایسه این دو فراوانی (مشاهده شده و مورد انتظار) با یکدیگر به آزمون فرضیه پژوهش می‌پردازد. این آزمون را می‌توان در زمانی که توزیع متغیر در آزمون تی تک نمونه‌ای نرمال نیست، جایگزین این آزمون کرد. در آزمون کای اسکوئر فراوانی گزینه‌های هر فرضیه با فراوانی‌های مورد انتظار تحت فرض صفر (یکسان بودن فراوانی‌ها) مقایسه می‌شود. در صورتی که فراوانی گزینه‌های موافق و مخالف برابر باشد، فرض صفر پذیرفته می‌شود و چنانچه فراوانی گزینه‌های موافق و مخالف یکسان نباشد، فرضیه محقق پذیرفته نمی‌شود. نتایج آزمون کای اسکوئر برای مقایسه فراوانی گزینه‌ها (کاملاً نامطلوب=۵، نامطلوب=۴، متوسط=۳، مطلوب=۲ و کاملاً مطلوب=۱) در جداول زیر ثبت شده است.

۱. فرضیه اول: عملکرد کمیته فقهی در «بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارائه

راه‌حل‌های مناسب» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

طبق جدول ۷، با توجه به اینکه مقدار sig بیشتر از ۵ صدم به دست آمده است، فرض صفر مبنی بر عملکرد مطلوب کمیته فقهی در «بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارائه راه‌حل‌های مناسب» رد نمی‌شود.

جدول ۷. نتایج آزمون فرضیه اول

درجه آزادی	مقدار	سطح معناداری
۲	۳/۵۳۷	۰/۱۷۱
۲	۳/۷۰۳	۰/۱۵۷
۱	۰/۱۳۳	۰/۷۱۵
N تعداد موردهای معتبر		۱۰

۲. فرضیه دوم: عملکرد کمیته فقهی در «ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و بازارهای خارج از بورس از دیدگاه فقهی» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

طبق جدول ۸، با توجه به اینکه مقدار sig بیشتر از ۵ صدم به دست آمده است، فرض صفر مبنی بر عملکرد مطلوب کمیته فقهی در «ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و بازارهای خارج از بورس از دیدگاه فقهی» رد نمی‌شود.

جدول ۸. نتایج آزمون فرضیه دوم

درجه آزادی	مقدار	سطح معناداری	Exact Sig.
۲	۲/۷۴۴	۱	۰/۰۹۸
۱	۰/۸۱۶	۱	۰/۳۶۶
۱	۲/۶۵۷	۱	۰/۱۰۳
نسبت دقیق فیشر		۰/۱۸۳	
خطی - با استفاده از اتحاد خطی		۱	۲/۴۶۹
N تعداد موردهای معتبر		۱۰	

۳. فرضیه سوم: عملکرد کمیته فقهی در «ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به منظور اطمینان از حسن اجرای آنها» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

طبق جدول ۹، با توجه به اینکه مقدار sig کمتر از ۵ صدم به دست آمده است، فرض صفر رد می‌شود و می‌پذیریم که عملکرد کمیته فقهی در «ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به منظور اطمینان از حسن اجرای آنها» مطلوب ارزیابی نشده است.

جدول ۹. نتایج آزمون فرضیه سوم

درجه آزادی	مقدار	سطح معناداری
کای اسکوئر پیرسون	۹/۲۸۶	۰/۰۲۳۲
نسبت درست‌نمایی	۷/۴۸۷	۰/۰۳۹
N تعداد موردهای معتبر ۱۰		

۴. فرضیه چهارم: عملکرد کمیته فقهی بر «طراحی ابزارهای مالی اسلامی برای بازار سرمایه کشور و پیشنهاد آن به هیئت‌مدیره سازمان» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

بر اساس جدول ۱۰، مقدار sig بیشتر از ۵ صدم به دست آمده است و فرض صفر رد نمی‌شود و می‌پذیریم عملکرد کمیته فقهی در «طراحی ابزارهای مالی اسلامی برای بازار سرمایه کشور و پیشنهاد آن به هیئت‌مدیره سازمان» مطلوب ارزیابی شده است.

جدول ۱۰. نتایج آزمون فرضیه چهارم

درجه آزادی	مقدار	سطح معناداری
کای اسکوئر پیرسون	۳/۶۵۱	۰/۱۶۱
نسبت درست‌نمایی	۴/۵۷۹	۰/۱۰۱
نسبت دقیق فیشر	۰/۲۳۸	۰/۶۲۶
N تعداد موردهای معتبر ۱۰		

۵. فرضیه پنجم: عملکرد کمیته فقهی در «همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

طبق جدول ۱۱، با توجه به اینکه مقدار sig کمتر از ۵ صدم به دست آمده است، فرض صفر رد می‌شود و می‌پذیریم عملکرد کمیته فقهی در «همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی» مطلوب ارزیابی نمی‌شود.

جدول ۱۱. نتایج آزمون فرضیه پنجم

Exact Sig	سطح معناداری	مقدار	درجه آزادی	
۰/۰۰۱		۱	۱۰/۴۷۶	کای اسکوتر پیرسون
۰/۰۰۷		۱	۸/۴۸۳	نسبت درست‌نمایی
۰/۰۰۱				نسبت دقیق فیشر
N تعداد موردهای معتبر ۱۰				

۶. فرضیه ششم: عملکرد کمیته فقهی بر «همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

جدول ۱۲ نشان می‌دهد مقدار sig کمتر از ۵ صدم به دست آمده است و فرض صفر رد می‌شود؛ بنابراین می‌پذیریم عملکرد کمیته فقهی در «همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی» مطلوب ارزیابی نمی‌گردد.

جدول ۱۲. نتایج آزمون فرضیه ششم

	مقدار	سطح معناداری	درجه آزادی	
کای اسکوتر پیرسون	۹/۸	۰/۰۲	۳	
نسبت درست‌نمایی	۸/۹	۰/۰۲۷۳	۳	
N تعداد موردهای معتبر ۱۰				

۷. فرضیه هفتم: عملکرد کمیته فقهی بر «همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

نتایج جدول ۱۳ نشان می‌دهد مقدار sig کمتر از ۵ صدم به دست آمده است و فرض صفر رد می‌شود؛ بنابراین عملکرد کمیته فقهی در «همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی» مطلوب ارزیابی نمی‌شود.

جدول ۱۳. نتایج آزمون فرضیه هفتم

درجه آزادی	مقدار	سطح معناداری	
۶/۵۱۶	۳	۰/۰۳۸۹	کای اسکوئر پیرسون
۵/۳۹۴	۳	۰/۰۳۳۵	نسبت درست‌نمایی
			N تعداد موردهای معتبر ۱۰

۸. فرضیه هشتم: عملکرد کمیته فقهی در «بررسی ابعاد فقهی مسائل بازار سرمایه» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

نتایج آزمون این فرضیه در جدول ۱۴ نشان می‌دهد مقدار sig بیشتر از ۵ صدم به دست آمده است و فرض صفر مبنی بر عملکرد مطلوب کمیته فقهی در «بررسی ابعاد فقهی مسائل بازار سرمایه» رد نمی‌شود.

جدول ۱۴. نتایج آزمون فرضیه هشتم

درجه آزادی	مقدار	سطح معناداری	
۲/۸۵۷	۳	۰/۴۱۴	کای اسکوئر پیرسون
۳/۹۰۰	۳	۰/۲۷۳	نسبت درست‌نمایی
۱/۹۱۰	۱	۰/۱۶۷	خطی - با استفاده از اتحاد خطی
			N تعداد موردهای معتبر ۱۰

۹. فرضیه نهم: عملکرد کمیته فقهی بر «انجام سایر موارد ارجاعی سازمان در راستای مأموریت کمیته» به نحو مطلوب ارزیابی می‌گردد.

طبق نتایج حاصل در جدول ۱۵، با توجه به اینکه مقدار sig بیشتر از ۵ صدم به دست آمده است، فرض صفر مبنی بر عملکرد مطلوب کمیته فقهی در «انجام سایر موارد ارجاعی سازمان در راستای مأموریت کمیته» رد نمی‌شود.

جدول ۱۵. نتایج آزمون فرضیه نهم

درجه آزادی	مقدار	سطح معناداری
۱/۲۷۰	۲	۰/۵۳۰
۱/۲۶۵	۲	۰/۵۳۱
۰/۰۰	۱	۱/۰۰
N: تعداد موردهای معتبر ۱۰		

۱۵۵

نتایج و پیشنهادات

در این پژوهش ضمن معرفی کمیته فقهی و فرایند تفصیلی نظارت شرعی در بازار سرمایه، عملکرد کمیته فقهی از منظر آمار و ارقام از اردیبهشت ۱۳۸۶ لغایت آذرماه ۱۴۰۰ مورد بررسی قرار گرفت. در این بخش کمیته فقهی در ۲۴۰ جلسه برگزار شده ۱۱۳ مصوبه داشته که ۳۵ درصد مصوبات دارای دستورالعمل بوده و ۵۶ درصد مصوبات به مرحله اجرا رسیده است. در ادامه گستره موضوعی مصوبات کمیته فقهی در چهار حوزه ابزارهای تأمین مالی اسلامی، ابزارهای مشتقه اسلامی، قراردادهای مالی اسلامی و نهادهای مالی اسلامی ارائه گردید. در بخش تحلیلی عملکرد کمیته فقهی از منظر انجام وظایف محوله مندرج در دستورالعمل تشکیل و فعالیت کمیته فقهی مورد آزمون قرار گرفت. نتایج نشان‌دهنده آن است که از نظر خبرگان عملکرد کمیته فقهی در انجام وظایف زیر در سطح مطلوب ارزیابی شده است:

۱. ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و بازارهای خارج از بورس از دیدگاه فقهی؛
۲. بررسی شبهات فقهی در مورد ابزارهای مالی و ارائه راه‌حل‌های مناسب؛
۳. طراحی ابزارهای مالی اسلامی برای بازار سرمایه کشور و پیشنهاد آن به هیئت‌مدیره سازمان؛
۴. بررسی ابعاد فقهی مسائل بازار سرمایه؛
۵. انجام سایر موارد ارجاعی سازمان در راستای مأموریت کمیته؛

همچنین از نظر خبرگان عملکرد مطلوب کمیته فقهی در انجام وظایف زیر احراز نگردید:

- ۱) ارزیابی ابزارهای مالی در مقام عمل به منظور اطمینان از حسن اجرای آنها؛
- ۲) همکاری با کمیته‌ها و شوراهای مشابه در سایر سازمان‌های داخلی و خارجی؛
- ۳) همکاری در توسعه و گسترش برنامه‌های آموزشی و انتشارات علمی در زمینه مالی اسلامی؛
- ۴) همکاری در برگزاری نشست‌های علمی در زمینه مالی اسلامی.

با توجه به نتایج حاصله، در راستای بهبود عملکرد کمیته فقهی پیشنهاد می‌گردد یک بازوی اجرایی برای کمیته فقهی با عنوان واحد انطباق با شریعت یا هر عنوان دیگری تشکیل گردد که وظایفی چون پیگیری اجرای مصوبات کمیته فقهی، اطمینان بخشی در اجرای موفق مصوبات کمیته فقهی، نظارت و بازرسی شرعی بر عملکرد بازار، توسعه و گسترش آموزش و پژوهش در مالی اسلامی و همکاری در برگزاری نشست‌های علمی را بر عهده داشته باشد که در استانداردهای بین‌المللی نظارت شرعی و تجربه عملی کشورهای اسلامی نیز وجود دارد (ر.ک: توحیدی و فتاحی، ۱۳۹۸ / <https://www.ifsb.org/published.php> / <http://aaoifi.com/e-standards/?lang=en>).

به طور قطع کمیته فقهی یکی از ارکان مهم فرایند نظارت شرعی محسوب می‌شود، اما منحصر در آن نیست. کمیته فقهی باید مطمئن گردد فرایند نظارت شرعی سازمان بورس، هم پیش از اجرا و هم پس از اجرا وجود دارد. نظارت شرعی پس از اجرایی‌سازی محصولات مالی اسلامی، از طریق واحد نظارت شرعی داخلی یا واحد گزارش انطباق با شریعت انجام می‌شود. در صورت فقدان چنین واحدهایی - که وظیفه نظارت بر انطباق عملکرد بازار سرمایه با تعالیم شرعی را بر عهده دارند - کمیته فقهی سازمان قادر نخواهد بود عملاً انطباق پیوسته عملکردها و اجرای مصوبات را با تعالیم شریعت بررسی نموده و ریسک عدم سازگاری فعالیت‌ها با تعالیم اسلامی را مدیریت نماید (هیئت خدمات مالی اسلامی، استاندارد ۱۰).

همچنین برای پژوهش‌های آتی پیشنهادهای زیر ارائه می‌گردد:

۱- بررسی و سنجش اثربخشی مصوبات کمیته فقهی در بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران؛

۲- مقایسه تطبیقی عملکرد کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار ایران با عملکرد کمیته‌های شرعی سایر کشورها؛

۳- امکان‌سنجی تشکیل سایر ارکان نظارت شرعی نظیر واحد نظارت شرعی داخلی یا واحد انطباق با شریعت در سازمان بورس و اوراق بهادار جهت تکمیل فرایند نظارت شرعی.

۱۵۷

منابع و مأخذ

۱. پیره، مجید؛ «فرآیند صدور مصوبه در کمیته تخصصی فقهی»؛ تهران: مرکز پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی سازمان بورس و اوراق بهادار، ۱۳۹۶.
۲. توحیدی، محمد و علیرضا فتاحی؛ «استخراج مؤلفه‌های ارتقاء نظارت شرعی در بازار سرمایه ایران بر مبنای استانداردهای بین‌المللی (مطالعه موردی: استانداردهای بین‌المللی IFSB و AAOIFI)»؛ فصلنامه بورس اوراق بهادار، س ۱۲، ش ۴۷، ۱۳۹۸.
۳. حسینی، سیدعلی، فاطمه بابائی و وهاب قلیچ؛ «بررسی ادراکات دانشجویان و شاغلان بازارهای مالی درباره رویه‌های حاکمیت شرعی»؛ فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی، س ۲۱، ش ۸۱، ۱۴۰۰.
۴. دبیرخانه کمیته فقهی سازمان بورس اوراق بهادار؛ مصوبات کمیته تخصصی فقهی؛ تهران: مدیریت پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی سازمان بورس و اوراق بهادار، ۱۳۸۹.
۵. فتاحی، علیرضا و شهاب خدابخشیان؛ «راهکارهای ارتقای نظارت شرعی بازار سرمایه جمهوری اسلامی ایران»؛ فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی، س ۲۱، ش ۸۱، ۱۴۰۰.
۶. کاوند، مجتبی؛ «نقش شورای فقهی در بازار سرمایه اسلامی»؛ گزارش پژوهشی مرکز پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی سازمان بورس و اوراق بهادار، ۱۳۹۶.
۷. کریمی، رامین؛ راهنمای آسان تحلیل آماری با SPSS؛ تهران: انتشارات هنگام، ۱۳۹۴.
۸. مؤمنی، منصور و علی فعال قیومی؛ تحلیل‌های آماری با استفاده از SPSS؛ تهران: انتشارات منصور مؤمنی، ۱۳۸۹.
9. Ahmed, H; "Shari'ah Governance Regimes for Islamic Finance: Types and Appraisal - I regimi di governance conformi alla shari'ah nella finanza islamica: tipologia e valutazione"; **Economia**

Internazionale/ International Economics, Camera di Commercio Industria Artigianato Agricoltura di Genova, Vol.64, No.4, 2011, pp.393-412.

10. Farook, S. & M. Farooq; "Shariah Governance for Islamic Finance: Challenges and Pragmatic Solutions"; **SSRN Electronic Journal**, Available at SSRN 1813483, 2011.

۱۵۹ 11. Gintzburger, Anne-Sophie; **An Analysis of Global Trends and Regional Pockets in the Application of Islamic Financial Contracts in Malaysia and the Gulf Cooperation Council**; Singapore: WileyBlackwell, 2015.

12. Grassa, R; "Shariah Supervisory System in Islamic Financial Institutions New Issues and Challenges: A Comparative Analysis between Southeast Asia models and GCC Models"; **Humanomics**, Vol.29, No.4, 2013.

13. Harrison, T. & E. Ibrahim; **"Islamic Finance: Principles, Performance and Prospects"**; Springer, 2016.

14. Hasan, Z; "A Survey on Shariah Governance Practices in Malaysia, GCC Countries and the UK"; **International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management**, Vol.4, No.1, 2011.

15. Hilmy, H. M. A. & R. Hassan; "Shariah Governance Structure of Islamic Financial Institutions in Sri Lanka"; **International Journal of Management and Applied Research**, Vol.6, No.4, 2019.

16. Islam, K. M. A. & Bhuiyan, A. B. "Determinants of the Effectiveness of Internal Shariah Audit: Evidence from Islamic Banks in Bangladesh"; **The Journal of Asian Finance, Economics and Business**, Vol.8, No.2, 2021, pp.223-230.

17. Islamic Financial Services Board; **Guiding Principles on Shariah Governance for Institutions Offering Islamic Financial**

- Services**; Kuala Lumpur: Islamic Financial Services Board, 2009.
18. Malkawi, B. H; "Shariah Board in the Governance Structure of Islamic Financial Institutions"; **The American Journal of Comparative Law**, Vol.61, No.3, 2013.
  19. Miajee, M. R. K; "Shariah Governance: Perspective of Islamic Finance"; **International Journal of Shari'ah and Corporate Governance Research**, Vol.1, No.1, 2018.
  20. Nafees, S. M. M, M. R. P. Risna, M. F. Rukshana & M. F. F Zahira; "Sharia Governance of Islamic Financial institutions: A Comparative Study among Malaysia, Bahrain and Sri Lanka"; **Sri Lankan Journal of Arabic and Islamic Studies**, Vol.2, No.1, 2019.
  21. Neifar, S, B. Salhi and A. Jarboui; "The moderating role of Shariah supervisory board on the relationship between board effectiveness, operational risk transparency and bank performance"; **International Journal of Ethics and Systems**, Vol.36, No.3, 2020, pp.325-349.
  22. Uddin, M. A; "Governance from Islamic Economic Perspective: A Shariah Governance Framework"; **Journal of Islamic Banking and Finance**, Vol.35, No.3, 2018.